

prof.dr. W. Janse

Een eeuw historiografie

Het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, 1900-2000

*Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar
Kerkgeschiedenis bij de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit
Amsterdam op 21 november 2008*

Mijnheer de Rector Magnificus, zeer gewaardeerde toehoorders

Het tijdschrift waarvoor ik vanmiddag uw aandacht vraag, is het oudste tot op heden verschijnende wetenschappelijke tijdschrift van Nederland. Het eerste deel verscheen in 1829, onder de naam *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland*.¹ De oprichters beoogden ermee, de academische beoefening van de geschiedenis van het christendom in Nederland en daarbuiten te bevorderen. Zij slaagden in hun opzet: bij de emancipatie, verzelfstandiging en professionalisering van de Nederlandse kerkgeschiedschrijving die zich in de negentiende eeuw voltrokken, vervulde het *Archief* een hoofdrol.² Vandaag, bijna 180 jaar later, vormt dit tijdschrift nog het primaire medium waarin Nederlandse – en inmiddels talloze buitenlandse – kerkhistorici hun onderzoeksresultaten graag onder de aandacht van vakgenoten brengen. De huidige Engelse naam van het tijdschrift, *Church History and Religious Culture*,³ reflecteert weliswaar onmiskenbaar de inmiddels opgetreden internationalisering en thematische perspectiefverbreding, maar zijn ondertitel *formerly Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis. Since 1829* keurmerkt fier de anciënniteit en eerbiedwaardigheid van dit inmiddels tot het culturele erfgoed van Nederland behorende orgaan.⁴

Cultureel erfgoed is sprekend verleden. Zo zal dit tijdschrift vanmiddag fungeren. Niet als historisch naslagwerk, niet als onschatbare bron van informatie over kerkhistorische feiten, personen en thema's, maar als historische bron in zichzelf, als wetenschapshistorische spiegel van de academische historiografie. Of zoals redacteur Albert Eekhof het bij het eeuwfeest van dit tijdschrift in 1929⁵ formuleerde:

¹ *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland*. Verzameld door N.C. Kist en H.J. Roijaards, Theol. Doct. en Prof. te Leyden en Utrecht. Eerste Deel. Te Leyden, bij S. en J. Luchtmans, 1829.

² Zie Arie L. Molendijk, *“Een hoogstbelangrijke wetenschap”*. *De beoefening van de Kerkgeschiedenis in Nederland in de negentiende eeuw* (Groningen, 2000), met name pp. 23-24; vgl. de Engelse bewerking, *“That most important science”: The study of Church History in the Netherlands in the nineteenth century*, *Dutch Review of Church History* (hierna afgekort als *DRCH*) 84 (2004), 358-387, aldaar 383.

³ Het tijdschrift voerde van 1986-2002 als ondertitel en van 2003-2005 als enige titel de naam *Dutch Review of Church History*. In 2006 wijzigde de naam in de huidige.

⁴ Zie over ‘het Archief’, zoals het tijdschrift onder vakgenoten nog altijd kortweg heet: A. Eekhof, ‘De geschiedenis van het “Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis” (1829-1929)’, *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* (hierna afgekort als *NAKG*) 22 (1929), 153-198; J. Lindeboom, ‘Honderd jaren Kerkgeschiedenis naar honderd jaren Archief’, *NAKG* 22 (1929), 199-218; Otto J. de Jong, ‘50 jaar Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis’ (= titel in de inhoudsopgave)/‘Het “Archief” in zijn derde halve eeuw (1929-1979)’ (= titel boven het artikel), *NAKG* 61 (1981), 1-6; Molendijk, *“Een hoogstbelangrijke wetenschap”* (zie boven, n. 2); Wim Janse, ‘Nederlands(ch) Archief voor Kerkgeschiedenis’, in *Christelijke Encyclopedie*, 1-3 (Kampen, 2005), 2: 1261-1262; vgl. Frederik Pijper, ‘Kist, Moll en Acquoy, de grondvesters der Nederlandsche historische school’, *NAKG* 4 (1907), 237-252. Registers: [A. Eekhof], ‘Repertorium over 100 jaren “Archief”’, *NAKG* 22 (1929), 219-282; D.A. Brinkerink, ‘Register op honderd jaar “Archief” (1829-1929)’, *NAKG* 26 (1933); T.B. van Houten, ‘Register op auteurs van het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis Nieuwe Serie – deel XXIII-LIX (1930-1979)’, *NAKG* 60 (1980), 141-161; Jack D. de Mooij, ‘Index to Volumes 23-80 (1930-2000)’, *NAKG/DRCH* 82-3. Voor de *online version* van het *Archief*, zie www.brill.nl/chrc. Onder redactie van het tijdschrift verschijnt sinds 1941 tevens de boekenreeks *Kerkhistorische Studiën behorende bij het Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, sinds 1970 *Kerkhistorische Bijdragen* en met ingang van 2004 *Brill's Series in Church History* geheten; zie www.brill.nl/bsch.

⁵ Het is curieus, dat de toenmalige redactie (gevormd door F. Pijper, J. Lindeboom en Eekhof) aanvankelijk meende, dat het eeuwfeest van het *Archief* tien jaar eerder viel, in 1919. De in Lindebooms hand geschreven notulen van de redactievergadering van zaterdag 27 februari 1915 vermelden: “Prof. Pijper stelt aan de orde het 100 j. jubilé van het Archief in 1919; de wenschelijkheid

“Wie de deelen van het Archief doorbladert, ziet een eeuw Nederlandsche kerkgeschiedenis gespiegeld”.⁶ Met u wil ik vanmiddag de 1162 artikelen (samen 23.992 bladzijden) doorbladeren die tussen 1900 en 2000 in het *Archief* verschenen, in een poging daarin als in een spiegel ontwikkelingen, wendingen en tendensen in de twintigste-eeuwse Nederlandse kerkgeschiedschrijving te ontwaren. Het van oorsprong protestantse *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* vormt daartoe niet de enige bron – zo waren er, naast veel andere literatuur, katholieke pendanten⁷ – maar wel een belangwekkende en onmisbare bron als wij vragen naar Nederlandse kerkgeschiedschrijving tussen 1900 en 2000.

Ik stel aan de hand van mijn bron achtereenvolgens aan de orde: 1. de contextualiteit van kerkgeschiedschrijving; 2. de betekenis en invloed daarop van de persoon van de kerkhistoricus; 3. het geografische en chronologische spectrum van het *Nederlands Archief*; 4. het *Nederlands Archief* en de algemene historiografie.

1. De contextualiteit van kerkgeschiedschrijving

Dat ook wetenschappelijk historisch onderzoek plaatsvindt in de context van eigen tijd en cultuur en daarvan soms de sporen draagt, is ontegenzeggelijk zichtbaar ook aan het *Nederlands Archief*.

Zo zal het geen toeval zijn, dat helemaal tegen het einde van de eeuw, in 1998, tenslotte ook in dit kerkhistorische orgaan het thema ‘Islam’ aangesneden werd⁸ en er op het belang van religieuze tolerantie werd gewezen, waarbij de auteur stelde dat “even in Europe (...) absolute freedom of speech (...) is still a distant ideal”, reden waarom zijns inziens de door hem besproken zeventiende-eeuwse tolerantieconcepten “are still of great importance up to the present day”.⁹

---

wordt besproken dit te vieren door een of andere publicatie met het Archief in verband staande. Het maken van een index zou aanbeveling verdienen, bijv. van personen, die gedurende die 100 jaren aan het Archief hebben meegewerkt, zoo mogelijk met beknopte biografische bijzonderheden. Op voorstel van Prof. Pijper wordt besloten zich in verbinding te stellen met D^s. A. Priester om een lijst van medewerkers en van artikelen te verkrijgen; om verschillende redenen is dit werk bij D^s. P. goed geplaatst. Prof. Pijper zal hiervoor de noodige stappen doen”. Op de eerstvolgende vergadering, van woensdag 4 augustus 1915, meldde Pijper “dat door ziekte van D^s. Priester het ter vorige vergadering beslotene geen voortgang zal kunnen hebben”. Over het eeuwfeest zwijgen de notulen verder, op één mededeling na, genoteerd na het kort verslag van de redactievergadering van 30 januari 1926: “In Dec. 1929 is, ter gelegenheid van het 100 jarig bestaan van het ‚Archief’ een Jubileum-nummer verschenen, bestaande uit twee bijdragen (Eekhof, Lindeboom) en een Repertorium (Eekhof). In dit nummer komen ook voor de portretten van redacteurs en uitgevers, die in die eeuw het ‚Archief’ hebben verzorgd”. Genoemde notulen bevinden zich in bewaring bij het Leids Instituut voor Godsdienstwetenschappen, Faculteit der Geesteswetenschappen, Universiteit Leiden.

⁶ Eekhof, ‘De geschiedenis’ (zie boven, n. 4), 155.

⁷ M.n. de *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem/Haarlems(ch)e bijdragen 1-65* (1873-1957) en het *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht 1-75* (1875-1958), vanaf 1959 samengegaan onder de naam *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland 1-32* (1959-1991) en – aangevuld met de *Bossche Bijdragen 1-30* (1917-1971) – sinds 1992 als *Trajecta: Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden* voortgezet. Voor de digitale versie van deze tijdschriften, zie de dvd-rom *Cirkelen rond de geschiedenis van het katholieke leven in Nederland: Full text versie van vijf tijdschriften uit de periode 1873-2001*, samenstelling Th. Clemens (Nijmegen, 2004).

⁸ Alastair Hamilton, ‘From a “closet at Utrecht” – Adriaan Reland and Islam’, *NAKG/DRCH* 78 (1998), 243-250.

⁹ Frederik R.J. Knetsch, ‘Debate on Dragonnades, 1685-1686. The events in France as seen by Bossuet, Jurieu and Rou’, *NAKG/DRCH* 78 (1998), 216-227, aldaar 227.

Die ‘present day’ vormde voor kerkhistorici nogal eens de aanleiding tot een publicatie.¹⁰ En auteurs waren niet zelden persoonlijk bij hun onderwerp betrokken. Zo hóort wie de beminnelijke kerkhistoricus Jan van den Berg heeft gekend, de existentiële betrokkenheid in zijn Leidse afscheidscollege uit 1987, in het Engels in het *Archief* gepubliceerd, over kritische reacties op de synode van Dordrecht – Van den Berg die eerder als hoogleraar was verbonden aan de Vrije Universiteit in een periode dat kerkelijke leergeschillen facultaire en professorale agenda’s teisterden:

Behind the ‘petite histoire’ of various ecclesiastical and theological conflicts stands the ‘grande histoire’ of man’s search, through the ages, for an answer to the great existential questions of religious life. Who is God in his relation to man (...)? With these questions church and theology are never finished: no pronouncement of the church is definitive, no human formulation has eternal value. But the great questions remain on the agenda – they simply cannot be repressed.¹¹

Nu zijn dit zijn willekeurige, bescheiden voorbeelden van contextualiteit van kerkgeschiedschrijving. De echo daarentegen van een Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) en de nieuwe vitaliteit die het concilie bracht in katholiek-protestantse verhoudingen klinkt in het *Archief* duidelijk, en mondiale verschrikkingen als de wereldoorlogen of de massavernietiging van joden hebben zichtbare sporen in het *Archief* nagelaten.

De Eerste Wereldoorlog bepaalde kerkhistorici bij het gebrek aan en de noodzaak tot eenheid, ook in confessioneel opzicht. Niemand minder dan Adolf von Harnack zag in de Grote oorlog het verschil tussen calvinisme en lutheranisme bevestigd: “Da zeigt uns der Krieg, dasz die reformierten Gebiete Westeuropas und Amerikas mit einem Unverständnis uns [scil., Lutheranern] gegenüber stehen, der sie für jede Verleumdung empfänglich macht.”¹² Voor Walther Köhler daarentegen betekende de oorlog een dringende oproep tot toenadering en eenheid, zo hield hij Leidse studenten voor in april 1929, naar aanleiding van het vierde centennium van het mislukte godsdienstgesprek te Marburg tussen lutheranen en zwinglianen. Van de pedagogische betekenis van de (oorlogs)geschiedenis koesterde Köhler hoge verwachtingen: bij een nieuwe ontmoeting in Marburg in de herfst van 1929, zo vertelde hij de studenten, zouden protestanten van alle richtingen elkaar de hand

¹⁰ Zo leidde het besluit in 1961 van de orthodoxe kerken om tot de formulering van één gemeenschappelijke orthodoxe geloofsbelijdenis te komen tot een publicatie over de *Confessio Orthodoxa* uit 1643 van Petrus Mogilas, metropoliet van Kiev, als “het laatste document in de geschiedenis (...) dat aan een zo omvattend pogen uitdrukking geeft”: Keetje Rozemond, ‘De Confessio Orthodoxa van Petrus Mogilas’, *NAKG* 45 (1963), 193-207, aldaar 207.

¹¹ J. van den Berg, ‘The Synod of Dort in the balance’, *NAKG/DRCH* 69 (1989), 176-194, aldaar 194.

¹² Adolf von Harnack, in zijn bespreking van Karl F.F. Müllers *Kirchengeschichte* (meerdere banden, met wisselende plaats van verschijnen, vanaf 1892) in *Theologische Studien und Kritiken* (1917), 225, aangehaald en niet weersproken door A. Eekhof, ‘Hoe heeft Calvijn over Luther gedacht?’, *NAKG* 14 (1918), 273-296, aldaar 296. Het volledige citaat (295-296): “‘Und noch eine besonders schmerzliche Neuoffenbarung ist uns durch den Krieg bestätigt worden: der Calvinismus hat wirklich einen andern Geist als das Luthertum. Dies zu lernen, hatten wir uns eben angeschiedt vom kirchlich-sittlich-soziologischem [sic] Gebiete her; da zeigt uns der Krieg, dasz die reformierten Gebiete Westeuropas und Amerikas mit einem Unverständnis uns gegenüber stehen, der sie für jede Verleumdung empfänglich macht. Wir deutschen Protestanten sind noch immer so isoliert wie vor 300 Jahren.’” Von Harnack maakte hier een toespeling op Luthers uitspraak tijdens het godsdienstgesprek te Marburg op 3 oktober 1529 aan het adres van Martin Bucer: “Vos habetis alium spiritum quam nos” (WAB 5; 340, 54); vgl. WA 30,3; 150, 76-7: “(...) sonnder ist offenbar, das wir nicht ainerley gayst haben (...)”.

reiken “zu *einer* grossen protestantischen Kette. Dann ist das Marburger Religionsgespräch *vollendet*.”¹³

De Tweede Wereldoorlog weerspiegelde zich in het *Archief* met nog andere intensiteit. Het eerste oorlogsdeel, uit 1940, opende met een artikel over ‘Luthers martelarenlied in Nederland’¹⁴ en een dubbele bijdrage over het Oranjehuis.¹⁵ In het volgende deel, uit 1941, treft de één pagina lange publicatie door J.N. Bakhuizen van den Brink van een Latijnse hymne van Marnix van St. Aldegonde,¹⁶ een betekenisvolle naam in deze jaren, die ook het Nederlandse troepenschip sierde dat op 6 november 1943 door beschieting tot zinken zou worden gebracht. Bakhuizens publicatie was goed verdedigbaar als aanvulling op de Marnix-herdenking van 1940, maar de geciteerde dichtregels waren niet minder veelzeggend: “Exurge sol purissime / Diemque da mundo suum...”¹⁷: “Ga op o zuiverste zon en schenk de wereld haar daglicht, verlicht onze nacht en verdrijf het duister van de dwaling, verjaag de bittere kou...”. Meteen na dit vers van Marnix volgde een artikel van J. Lindeboom over, aldus de titel, “buitenlandsche inmenging” (in doperse twisten). Na een korte inleiding poneerde het als vraagstelling: “Vanwaar deze belangstelling van den Duitschen Lutheraan [scil., Cyprian] voor zulk een klaarblijkelijk Nederlandsche aangelegenheid?”¹⁸ En Hendrik Berkhof stelde in ‘43 de kwestie van de caesaropapie aan de orde, het gebruik of misbruik door de keizer van zijn macht over en in de kerk.¹⁹

Werden aan joden en jodendom in de eerste helft van de eeuw in totaal niet meer dan acht bladzijden besteed,²⁰ na het ten volle bekend worden van de verschrikkingen en na de stichting van de joodse staat kwam er in het *Archief* aandacht voor “de bloedige vervolgingen” tijdens het begin van de kruistochten in de steden langs de Rijn, in een artikel dat beoogde “de Christen (...) beter beslagen ten ijs” te doen komen “voor wat – na de huiveringwekkende gebeurtenissen van de nieuwe Middeleeuwen – genoemd wordt: het gesprek met Israel”.²¹ Opeens verscheen een artikel over ‘Johannes Chrysostomus als anti-Joods polemicus’ en zijn “werkelijk furieuze Jodenhaat”, waarin de auteur “met enig leedwezen” moest erkennen dat bij de zo nobele kerkvader “werkelijk antisemitisme in de volle en hedendaagse zin van het woord” te vinden is, “een patristisch preludium op gedachten, die uiteindelijk hebben geleid tot het Nazi-antisemitisme, misschien wel de allergrootste gruwel van

¹³ Walther Köhler, ‘Warum sind Luther und Zwingli 1529 in Marburg nicht einig geworden?’, *NAKG* 22 (1929), 73-90, aldaar 90; cursivering door Köhler.

¹⁴ W.J. Kooiman, ‘Luther’s martelarenlied in Nederland’, *NAKG* 31 (1940), 1-14. “Luther’s dichtvuur is ontstoken aan een brandstapel ‘zu Brüssel in dem niederlandt’”, zo luidde de openingszin. Kooimans bijdrage verscheen in de eerste (losse) aflevering; deze was gedateerd 1939. De vier afleveringen van de jaargang verschenen gezamenlijk als deel in 1940.

¹⁵ A. Hallema, ‘Het huis van Oranje en het protestantisme in westelijk Noord-Brabant omstreeks het midden der 17e eeuw’, *NAKG* 31 (1940), 142-185 en 223-234.

¹⁶ J.N. Bakhuizen van den Brink, ‘Hymnus Philippi Marnixii’, *NAKG* 32 (1941), 66.

¹⁷ Ibid.: “Exurge sol purissime/ Diemque da mundo suum; / Nostramque noctem illuminans / Erroris umbram discute. / Dissolve frigus horridum, / ...”.

¹⁸ J. Lindeboom, ‘Doopsgezinde twisten en buitenlandsche inmenging’, *NAKG* 32 (1941), 73-86, aldaar 73.

¹⁹ H. Berkhof, ‘Τῶν ἐκτὸς ἐπίσκοπος’, *NAKG* 34 (1944-1945), 24-28. Berhofs bijdrage verscheen in de eerste aflevering van de jaargang, gedateerd 1943.

²⁰ Jac. Zwarts, ‘Benoeming van een Joodschen Voorzanger door Gedep. Staten van Utrecht’ (aldus de titel volgens de inhoudsopgave; boven het artikel ontbreekt het woord ‘Joodschen’), *NAKG* 12 (1916), 342-348; D.S. van Zuiden, ‘De oorsprong van de voormalige Portugeesch-Joodsche gemeente te Nijkerk’, *NAKG* 17 (1924), 74-75.

²¹ M.A. Beek, ‘Over de verhouding van Joden en Christenen in de 13e eeuw volgens het Boek der Vromen’, *NAKG* 39 (1952-1953), 91-99, aldaar 91 en 99.

heel de bloed- en tranenrijke wereldgeschiedenis”,²² – waarbij overigens dient aangetekend dat de omslag van anti-judaïsme naar anti-semitisme eerst plaatsvond in de twaalfde eeuw.²³ Wat daarna over joden en jodendom verscheen was evenwichtiger.²⁴

Historici staan niet buiten hun tijd. Zo maakte ook het *aggiornamento* – het ‘openen van de vensters’ – van het Tweede Vaticaans Concilie iets los bij, om slechts één voorbeeld te noemen, iemand als redacteur Willem Dankbaar (1907-2001). In 1961, vlak voor het concilie, was hij nog in een grondig artikel Calvin bijgevalen in diens negatieve oordeel over het rechtvaardigingsdecreet van het Concilie van Trente, Trente dat sindsdien gegolden had “als een zwaarvergrendelde poort” tussen Rome en Reformatie.²⁵ “In de laatste tijd”, aldus Dankbaar, “schijnt er echter enige verandering in te treden in de onverzoenlijke tegenstelling, die Trente heeft opgeroepen, en wel bepaaldelijk van rooms-katholieke zijde”.²⁶ Maar, zo vervolgde hij skeptisch, wilden de pogingen “de kloof te overbruggen” slagen, dan was niet slechts een nieuwe interpretatie, maar een geheel nieuwe uitspraak over de rechtvaardiging nodig: “Wij zien nog niet hoe dit kunnen geschieden. Maar wat menselijk onmogelijk schijnt, is mogelijk bij God”.²⁷ Een jaar na het concilie, in 1966, schreef Dankbaar opnieuw over een katholiek thema uit de zestiende eeuw, maar nu over een tegenvoorbeeld van Trente, de reformatiepogingen van de protestantiserende bisschop van Münster, Franz von Waldeck, in de jaren ’40.²⁸ De bisschop zag zijn streven onder tegenwerking mislukken. Maar, zo beëindigde Dankbaar dit artikel hoopvol: “Het is denkbaar, dat er, onder geheel gewijzigde omstandigheden, nog eenmaal gezaghebbende leiders dezer Kerk zullen opstaan om haar op evangelische weg te leiden. Er zijn thans tekenen, dat er bereidheid zou zijn hen te volgen. Moge het dan niet opnieuw door tegenkrachten van gevestigde posities en behoudzucht onmogelijk worden gemaakt”.²⁹ Dergelijke voorbeelden laten zich vermenigvuldigen. Kort en goed: wie door een eeuw *Archief* heenbladert, vindt de eeuw daarin terug.

2. De betekenis en invloed van de persoon van de kerkhistoricus

²² A.J. Visser, ‘Johannes Chrysostomus als anti-Joods polemicus’, *NAKG* 40 (1954), 193-206, aldaar 193, 206 en 194.

²³ Zie Wim Janse, ‘Ster, kruis en halve maan in de middeleeuwen. Beeldvorming in religieuze polemiek: een overzicht’, in Judith Frishman, Konrad D. Jenner en Gerard A. Wiegers (red.), *Godsdienstvrijheid en de religieuze identiteit van joden, christenen en moslims. Verwachting en realiteit* [Leidse Studiën van de Godsdienst 3] (Kampen, 2000), 113-136, m.n. 114, 120-122.

²⁴ Zie met name C. Augustijn, ‘Erasmus und die Juden’, *NAKG* 60 (1980), 22-38; Adriaan Bredero’s overzichtsartikel ‘Het anti-joods gevoelen van de Middeleeuwse samenleving’, *NAKG* 64 (1984), 1-38; en Henri A. Krop, ‘Duns Scotus and the Jews. Scholastic theology and enforced conversion in the thirteenth century’, *NAKG* 69 (1989), 161-175.

²⁵ W.F. Dankbaar, ‘Calvijns oordeel over het Concilie van Trente, bepaaldelijk inzake het rechtvaardigingsdecreet’, *NAKG* 45 (1963), 79-112, aldaar 79. De bijdrage betrof een lezing gehouden op 16 oktober 1961 in een gecombineerde vergadering van het Kerkhistorisch Gezelschap en het Werkgenootschap van Rooms-Katholieke Kerkhistorici.

²⁶ Dankbaar, ‘Calvijns oordeel’ (zie boven, n. 25), 79.

²⁷ *Ibid.*, 111, 112.

²⁸ W.F. Dankbaar, ‘De reformatiepoging van bisschop Frans van Waldeck (1543-1548) en de situatie in de Groninger Ommelanden’, *NAKG* 47 (1965-1966), 137-165.

²⁹ *Ibid.*, 165.

Wie dat doet, vindt ook persoonlijke oriëntaties en overtuigingen van redacteuren en auteurs daarin weerspiegeld.

In de eerste decennia van de eeuw zette de redactie – Frederik Pijper en zijn leerlingen Eekhof en Lindeboom, de laatste tot 1957 – een wel zeer duidelijk inhoudelijk stempel op het tijdschrift. Vooral Lindeboom volgde zijn Leidse leermeester in diens opvatting (in de lijn van de Groninger richting) over het eigen karakter van de reformatie in Nederland.³⁰ Die zou haar “nationaal bijbels-humanistische signatuur” danken aan de “reformator naast de reformatoren” Desiderius Erasmus, terwijl het bijbels humanisme op zijn beurt zou hebben kunnen bloeien op de voedingsbodem van de Moderne devotie (de vroomheidsbeweging ontstaan in de IJsselstreek in de veertiende eeuw) en van navolgingsmystiek. Wessel Gansfort behoorde tot deze oorspronkelijke vaderlandse richting en ook een ‘Erasmiaan’ als Anastasius Veluanus, pastoor te Garderen, die in *Der leken wechwyser* de universaliteit van het heil had geleerd en de ketterdoding had verworpen. Via anti-confessionelen als de religieuze humanist Dirck Volckertszoon Coornhert had deze oorspronkelijke, nationaal-gereformeerde richting zich in het begin van de zeventiende eeuw breed gemaakt in het remonstrantisme: Hugo Grotius was er een typisch vertegenwoordiger van. Het streven van de Synode van Dordrecht (1618-1619) om deze richting uit het kerkverband te stoten en een kerk te verwezenlijken naar “zuiver-Gereformeerde beginselen” was slechts gedeeltelijk gelukt dankzij de “latitudinaire inslag” van het vaderlandse protestantisme: dat vormde een correctief tegen “barbarisme, vormendienst, verzakelijking van het geloof door ceremonie of belijdenisgeschrift, inquisitie of puritanisme”. Eerst in de zeventiende eeuw was het bijbels humanisme in het neo-protestantisme tot zijn recht gekomen.³¹

Pijper en Lindeboom vertolkten daarmee het remonstrantse standpunt in het debat met de orthodox-gereformeerde geschiedschrijving over het eerstgeboorterecht in Nederland van calvinisme of remonstrantisme, in de lijn van Johannes Uytenbogaert, die tegenover de calvinisten had volgehouden: “Wij waren er eerder dan gij”.³² Toen Lindeboom, als student nog, eens aan Pijper had gevraagd, of het remonstrantisme “als iets nieuws” moest worden beschouwd, had Pijper geantwoord dat juist het calvinisme iets nieuws was geweest en had hij gewezen op “het streven der Vrije Universiteitsmannen om het tijdstip der vestiging [van het Calvinisme] zoo vroeg mogelijk te stellen”.³³ Daarmee had Pijper F.L. Rutgers op het oog, die bij zijn

³⁰ Voor het volgende, zie breder Wim Janse, ‘De protestantse reformatie in de Nederlanden. Wendingen in de twintigste-eeuwse historiografie’, in Jack de Mooij en Ineke Smit (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het christendom 1901-2001* (Heerenveen, 2002), 33-49, m.n. 34-37 en de daar genoemde literatuur; in Engelse bewerking: ‘The Protestant Reformation in the Low Countries: Developments in Twentieth-Century Historiography’, *Reformation & Renaissance Review: Journal of the Society for Reformation Studies* 6 (2004), 179-202; in Franse bewerking: ‘La Réforme protestante aux Pays-Bas: Tournants dans l’historiographie du XXe siècle’, *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 80/1 (2004), 76-92.

³¹ De citaten zijn ontleend aan J. Lindeboom, ‘Geschiedenis van het Christendom na het grote Schisma’, in J.N. Bakhuizen van den Brink en J. Lindeboom, *Leidraad bij de studie der Kerkgeschiedenis* (Amsterdam, 1942) [overgenomen uit G. van der Leeuw (red.), *De Godsdiensten der Wereld*, 2 (Amsterdam, 1941; 3e dr. 1956)], pp. 63-136, aldaar 96-100 en 116-117.

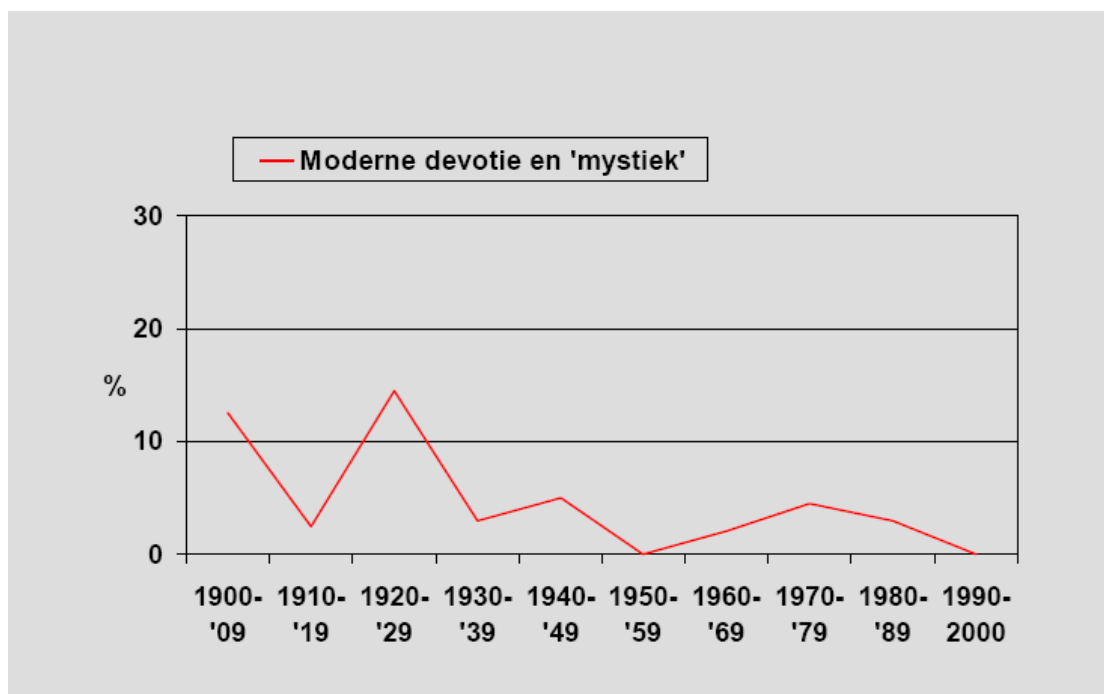
³² F. Pijper, ‘Geestelijke stroomingen in Nederland vóór de opkomst van het Remonstrantisme’, in G.J. Heering (red.), *De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap* (Leiden, [1919]), pp. 37-60, aldaar 37.

³³ Bart Jan Spruyt, ‘Pleidooi voor de omweg. Christenhistorici en het beeld van de vroege Reformatie in de Nederlanden’, *Transparant* 8 (1997), 22-29, aldaar 23.

oratie aan deze universiteit over *Calvijs invloed op de Reformatie in de Nederlanden* had gesteld, dat het eigen karakter van de Nederlandse reformatie

niet de godsdienstige oppervlakkigheid van het Humanisme [was], niet de nuchtere verstandelijkheid van het zoogenaamde Zwinglianisme, niet de traagheid van het kerkelijk Conservatisme, noch ook de losbandigheid of de bandeloosheid van het Anabaptisme of het Libertinisme, maar veeleer het beginsel dat dat alles reeds vroeg overwonnen heeft, het beginsel dat belichaamd was in het Calvinisme, naar den diepen, veelomvattenden zin van dat woord.³⁴

Van wat Rutgers hier in 1898 bestreed, is het *Nederlands Archief* tot in de jaren '40 van de twintigste eeuw vol. De cijfers geven een eerste indruk. Publicaties over de Moderne devotie en 'mystiek' maakten in de eerste drie decennia respectievelijk 12,5, 2,5 en 14,5 % van het totaal aantal artikelen uit (Figuur 1).

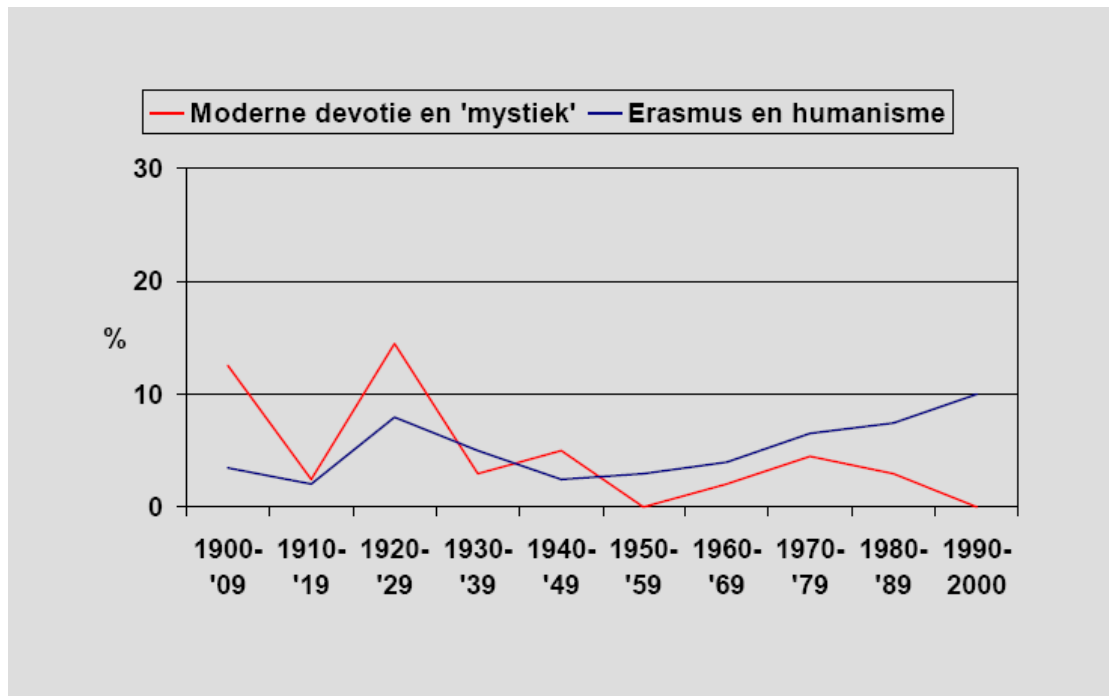

Figuur 1. Percentage publicaties over Moderne devotie en 'mystiek' in het *Nederlands Archief*, 1900-2000

Erasmus en het humanisme stonden altijd in de aandacht, maar met een accent op de jaren '20 (en door de heruitgave van zijn werk vanaf 1970 opnieuw) (Figuur 2).

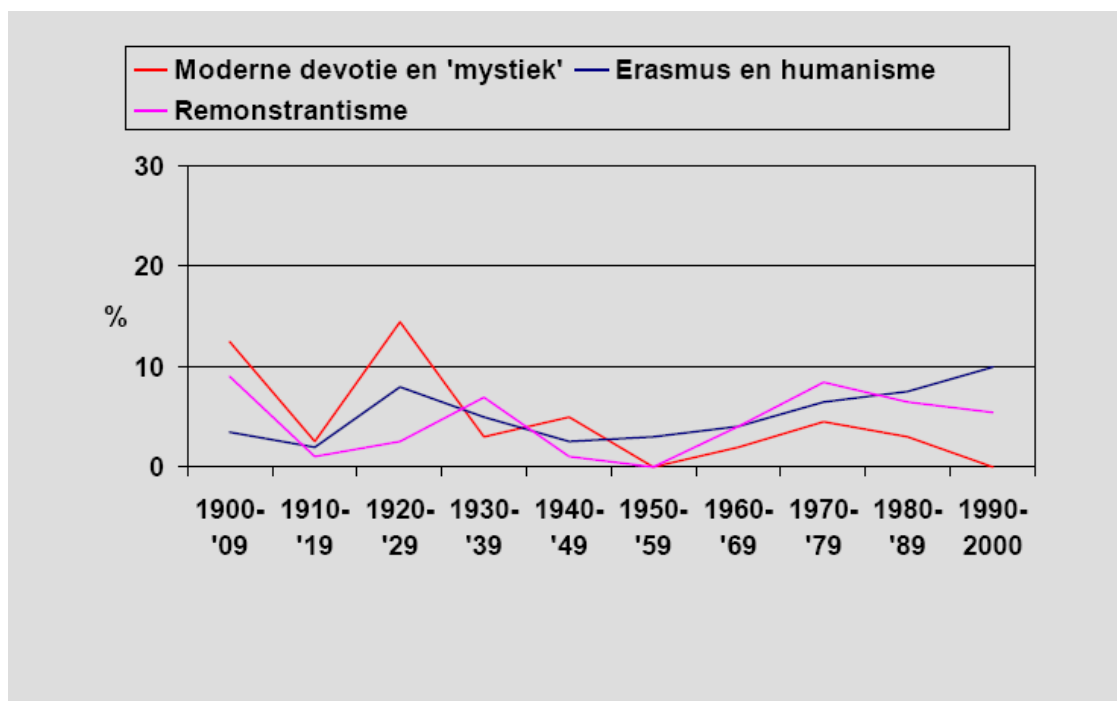
³⁴ F.L. Rutgers, *Calvijs invloed op de Reformatie in de Nederlanden voor zoveel die door hemzelf is uitgeoefend* (Leeuwarden, 1980, herdr. van de 2e dr. Leiden, 1901), pp. 34-35, tevens geciteerd in D. Nauta, 'De reformatie in Nederland in de historiografie', in P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen (red.), *Geschiedschrijving in Nederland, 2: Geschiedbeoefening* ('s-Gravenhage, 1981), pp. 206-227, aldaar 221.

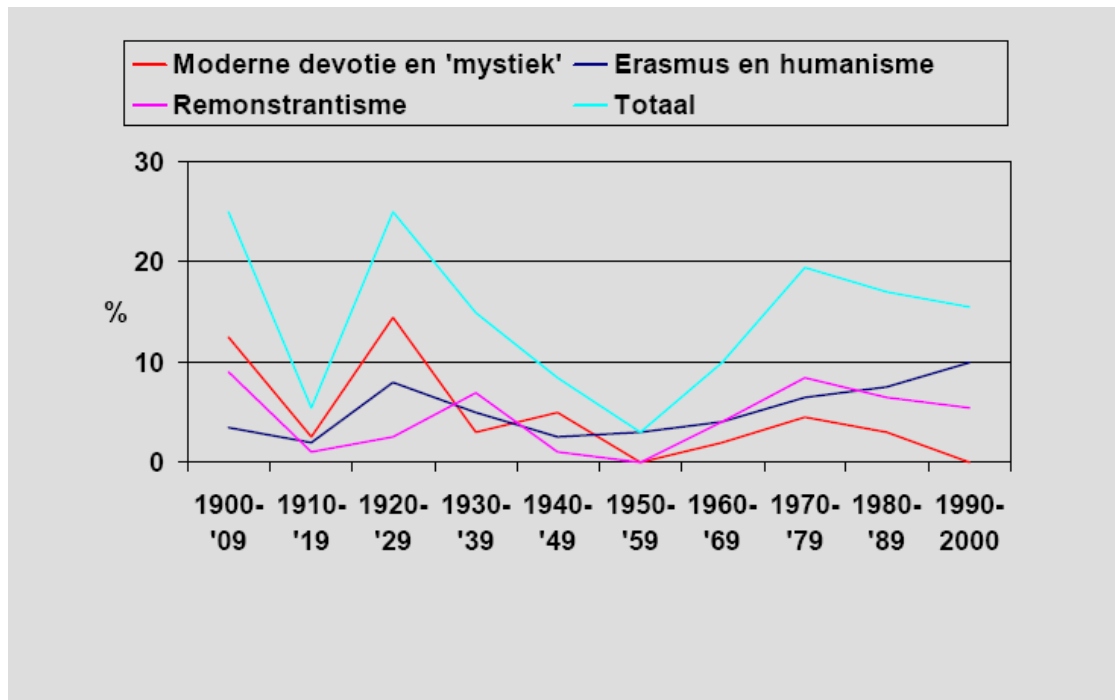
Figuur 2. Publicaties over Erasmus en het humanisme in het *Nederlands Archief*, 1900-2000

Anastasius Veluanus was in zijn eentje goed voor zeven artikelen in de eerste twintig jaar, en het remonstrantisme nam ook zijn aandeel (Figuur 3).

Figuur 3. Publicaties over remonstrantisme in het *Nederlands Archief*, 1900-2000

Gezamenlijk vormden deze onderwerpen soms een kwart van het totaal aantal artikelen (Figuur 4).

Figuur 4. Het totaal van de publicaties over Moderne devotie en 'mystiek', Erasmus en humanisme, en remonstrantisme in het *Nederlands Archief*, 1900-2000

De teneur van deze artikelen was niet mis te verstaan. Wessel Gansfort heette “met recht” “reformatoer voor de reformatie”, al draagt zijn redeneertrant nog 't stempel der scholastiek, al vinden wij zijn goud nog met onzuivere bestanddeelen vermengd. Hoe dicht staat hij bij den grooten Wittenberger, die in de volheid des tijds [let op de eschatologische connotatie, WJ] zijn werk heeft voortgezet.”³⁵ Groter nog dan Luther was Erasmus; “welke milde geest” bezielde hem!³⁶ Van zekere verering lijkt Pijpers prozaïsche impressie te getuigen van een vakantiebezoekje aan het graf van de humanist in Bazel: “Toen ik die voor iederen Nederlander bij uitstek merkwaardige plek bezocht, hing aan een der bovenhoeken van den steen een fraaie krans van frissche lauwerbladen met een lint in de Nederlandsche kleuren. Een der predikanten van Bazel deelde mij mede, dat deze niet lang te voren door een Nederlandsche dame met verlof van het kerkbestuur was aangebracht”.³⁷

Het deel uit 1912 bevat een foto van het in dat jaar in Garderen onthulde monument voor Anastasius Veluanus, die volgens het begeleidende artikel van Lindeboom “als reformatoer aanspraak [heeft] op Nederland's hulde (...), omdat hij een der belangrijkste vertegenwoordigers is dier echt Nederlandsch-reformatoerische richting, die een anderen vaderlander, Erasmus, als haar voornaamsten grondlegger kan beschouwen”.³⁸ Fijntjes noteerde Lindeboom: “Hij kende geen praedestinatie”³⁹ –

³⁵ J.F. Beerens, ‘Een leerling van Wessel Gansfort’, *NAKG* 4 (1907), 135-147, aldaar 136-137. Vgl F. Pijper, ‘Johannes Wiclif’, *NAKG* 12 (1916), 293-331, die zijn bijdrage begon met de opmerking “Weinig dingen zijn zoo moeilijk als de plaats in de wereldgeschiedenis te bepalen van de zoogenaamde voorloopers der Hervorming.” (p. 293), om vervolgens te constateren dat misschien “met eenig voorbehoud” gezegd mag worden dat Wycliffe de weg baande voor Luther (p. 295).

³⁶ N.N., ‘Lessen van Erasmus aan een Roomsche kind’, *NAKG* 5 (1908), 116.

³⁷ F. Pijper, ‘Het graf van Erasmus’, *NAKG* 4 (1907), 111-112.

³⁸ J. Lindeboom, ‘Joannes Anastasius Veluanus (Jan Gerritsz. Versteeghe)’, *NAKG* 9 (1912), 213-200, aldaar 219.

³⁹ Idem.

zoals de reformator van Rutgers, Calvijn, die tot 1963⁴⁰ op één uitzondering na⁴¹ volstrekt werd genegeerd in het *Archief*, ook in 1909 bij zijn vierhonderste geboortejaar. In het bijzijn van Prins Hendrik der Nederlanden vergeleek Pijper bij de onthulling van het monument Anastasius met Willem van Oranje, ja verleende hij hem welhaast bijbelse properties:

O mijn verdeelde vaderland! Mijn door partijschappen verscheurde
 Protestantsche Nederland! Land, waarin het zoo dikwijls vergeten wordt dat
 wij gemeenschappelijke idealen hebben, dat wij van éénen bloede zijn! Mocht
 de oprichting van het gedenkteeken voor Anastasius er iets toe bijdragen om
 de Nederlandse Protestanten tot elkander te brengen, om het gebrokene te
 heelen, om het gescheidene te hereenigen, om door eendracht macht te maken,
 om den toekomenden tijd nader te brengen waarin het zijn zal ééne kudde en
 één herder! Dan zullen de engelen in den hemel zich over dezen dag
 verblijden.⁴²

En zo plaatste menig redacteur zijn handtekening in de twintigste-eeuwse historiografie. Lindeboom bleef alle 46 jaren van zijn redacteurschap (1912-1957)⁴³ de expert in de stiefkinderen van het christendom,⁴⁴ al kon hij evenzeer een gebed van de gereformeerde Guy de Brès roemen als “hooggestemde uiting van zestiend’ eeuwsche Protestantsche vroomheid”.⁴⁵ Eekhof, die in zijn jeugd enkele jaren in de Verenigde Staten had doorgebracht en daarnaar meermaals terugkeerde, vroeg belangstelling voor de Angelsaksische wereld.⁴⁶ Maarten van Rhijn bracht het onderzoek naar het grensvlak van moderne devotie, humanisme en reformatie op ander, hoger plan.⁴⁷ Het vroege christendom kwam in beeld met Bakhuizen van den Brink⁴⁸; C.C. de Bruin vestigde de aandacht op middel-Nederlandse

⁴⁰ Zie boven, n. 25.

⁴¹ A. Eekhof, ‘Hoe heeft Calvijn over Luther gedacht?’, *NAKG* 14 (1918), 273-296.

⁴² J. Lindeboom, ‘Ioannes Anastasius Veluanus’, *NAKG* 9 (1912), 355-371, aldaar 370.

⁴³ Zie zijn In memoriam door M. van Rhijn in *NAKG* 42 (1958), 187-193; voorts: J.N. Bakhuizen van den Brink, *Herdenking van Johannes Lindeboom (26 augustus 1882-13 januari 1958)*, Overdruk uit het Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1957-1958; W.F. Dankbaar, ‘Johannes Lindeboom’, in *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (hierna afgekort als *BLGNP*), 6 dln. (Kampen, 1978-2006), 1: 120-123.

⁴⁴ Zie slechts zijn ‘Georgius Cassander en zijne pogingen tot bemiddeling en verzoening, naar aanleiding van zijn strijd met Lindanus’, *NAKG* 8 (1911), 1-29; ‘Eene vroege uiting van het Socinianisme hier te lande’, *NAKG* 17 (1924), 241-270; Lindebooms laatste, postume bijdrage aan het *Archief* betrof ‘Nieuwe studiën over de Katharen’, *NAKG* 43 (1960), 87-118.

⁴⁵ J. Lindeboom, ‘Een “Gebed” van Guy de Brès’, *NAKG* 20 (1927), 161-178, aldaar 170.

⁴⁶ Bijv. met ‘De “memorie” van Isaack de Rasière voor Samuel Blommaert. Het oudste Hollandsche bericht betreffende Nieuw-Nederland en New Plymouth, de kolonie der “Pilgrim Fathers”’, *NAKG* 15 (1919), 245-280; ‘De Amerikaansche Universiteit’, *NAKG* 17 (1924), 1-41; ‘Grotiana in Noord-Amerika’, *NAKG* 17 (1924), 127-144. Eekhof was redacteur van 1912-1933; zie zijn In memoriam door J. Lindeboom, *NAKG* 26 (1933), i-ii en A. de Groot, ‘Albert Eekhof’, in *BLGNP* 1: 74-76.

⁴⁷ Van Rhijns eerste publicatie in het *Archief*, waarvan hij van 1936-1958 redacteur was, betrof ‘Jacobus Hoeck’, *NAKG* 12 (1916), 209-228; zijn laatste ‘Jung Stilling en Nederland’, *NAKG* 45 (1963), 208-234; zie over hem het In memoriam door J.N. Bakhuizen van den Brink in *NAKG* 48 (1967-1968), 2-4 en P.L. Schram, ‘Maarten van Rhijn’, in *BLGNP* 1: 278-280.

⁴⁸ Zie bijv. zijn ‘Gegevens betreffende graf en eeuwig leven in de oud-christelijke epigraphie’, *NAKG* 18 (1925), 81-94; ‘De cathedrae der Romeinsche catacomben’, *NAKG* 24 (1931), 173-186; ‘Kerk en traditie omstreeks het jaar 200’, *NAKG* 29 (1937), 1-18. Bakhuizen was in 1923 bij Pijper in Leiden gepromoveerd op een proefschrift over *De Oud-christelijke monumenten van Ephesus. Epigrafische studie* (’s-Gravenhage, 1923). Van het *Archief* was hij van 1936-1976 redacteur. Zie over hem het In memoriam door G.H.M. Posthumus Meyjes, *NAKG/DRCH* 67 (1987), 93-94; voorts J. van der Meij,

vroomheidsliteratuur en bijbelvertalingen.⁴⁹ Het aantreden van Doede Nauta in 1967 versterkte de toch al gunstige positie van het reformatieonderzoek in het *Archief*.⁵⁰ Onder Cornelis Augustijn⁵¹ en Hans Trapman⁵² namen bijdragen over Erasmus en Erasmianisme toe; onder Ernestine van der Wall⁵³ die over Verlichting en modernisme. Hoe voor de hand liggend misschien ook, terugblikkend frappeert het, hoezeer ook in de twintigste eeuw kerkgeschiedschrijving mee door menselijke interesse en expertise zijn gestuwd en gestuurd.

3. *Het geografische en chronologische spectrum van het Nederlands Archief*

Wat betekende dit voor het geografische en chronologische spectrum van het *Archief*? In 1902 onderging de naam van het tijdschrift een wijziging: *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* werd *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*. De lezer mocht vanaf nu verwachten “van tijd tot tijd ook buiten onze grenzen verplaatst te worden”,⁵⁴ ja, zo heette het tien jaar later, in “de geheele wereld”, “in Europa, Azië, Amerika en Afrika”.⁵⁵ De cijfers laten zien, hoe moeilijk en traag dit ideaal zich liet verwezenlijken (Figuur 5).

‘Bibliografie van prof. dr. J.N. Bakhuizen van den Brink’, *idem*, 95-109; *idem*, ‘Jan Nicolaas Bakhuizen van den Brink’, in *BLGNP* 5: 30-33.

⁴⁹ Vgl. zijn bijdragen, in afleveringen, over “de bijbelvertaler van 1360” in de jaargangen 48 (1967-1968) tot en met 51 (1970-1971) en over ‘Middeleeuwse Levens van Jesus als leidraad voor meditatie en contemplatie’ in de delen 58 (1977-1978), 60 (1980) en 63 (1983). De Bruin was redacteur van 1958-1979; zie over hem het In memoriam door G.H.M. Posthumus Meyjes, *NAKG/DRCH* 69 (1989), 1-2; J. Trapman, ‘Cebus Cornelis de Bruin’, in *BLGNP* 5: 97-99.

⁵⁰ Doede Nauta (1898-1994), van 1936-1968 hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam en *Archief*-redacteur van 1967-1977, publiceerde in het *Archief* over o.a. Wezel (1568) en Emden (1571), Bucer, Dathenus, Heydanus, Marnix, A Lasco en Voetius. Zie over hem: In memoriam door J. van den Berg, *NAKG* 74 (1994), 139-142; C. Augustijn, ‘Doede Nauta’, in *BLGNP* 6, 204-206.

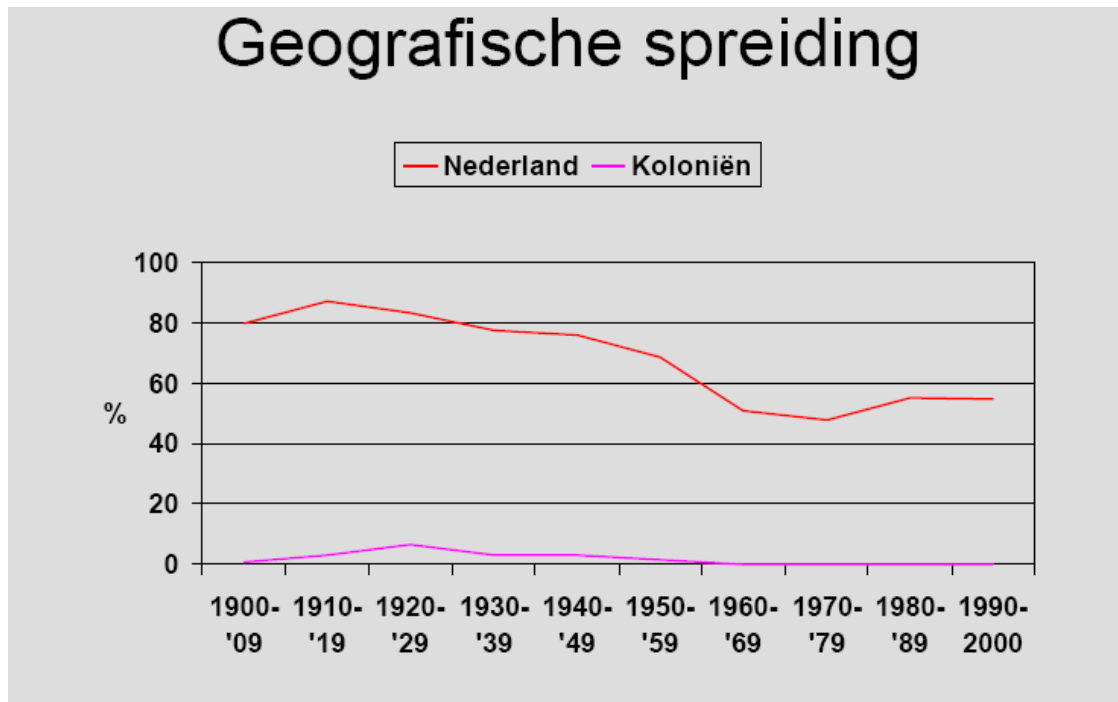
⁵¹ Voor hem, zie Christoph Burger, Jasper Vree, ‘In memoriam Cornelis Augustijn 1928-2008’, *Church History and Religious Culture* 88 (2008), 113-117. Van Augustijn, hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam van 1968-1993 en redacteur van 1977-1989, verschenen tien artikelen en vele boekbesprekingen in het *Archief*.

⁵² Redacteur en co-redactie-secretaris van 1990-2003.

⁵³ Redacteur en co-redactie-secretaris van 1990-2000.

⁵⁴ H.C. Rogge, F. Pijper, ‘Een woord vooraf’, *NAKG* 1 (1902), 1-2, aldaar 1.

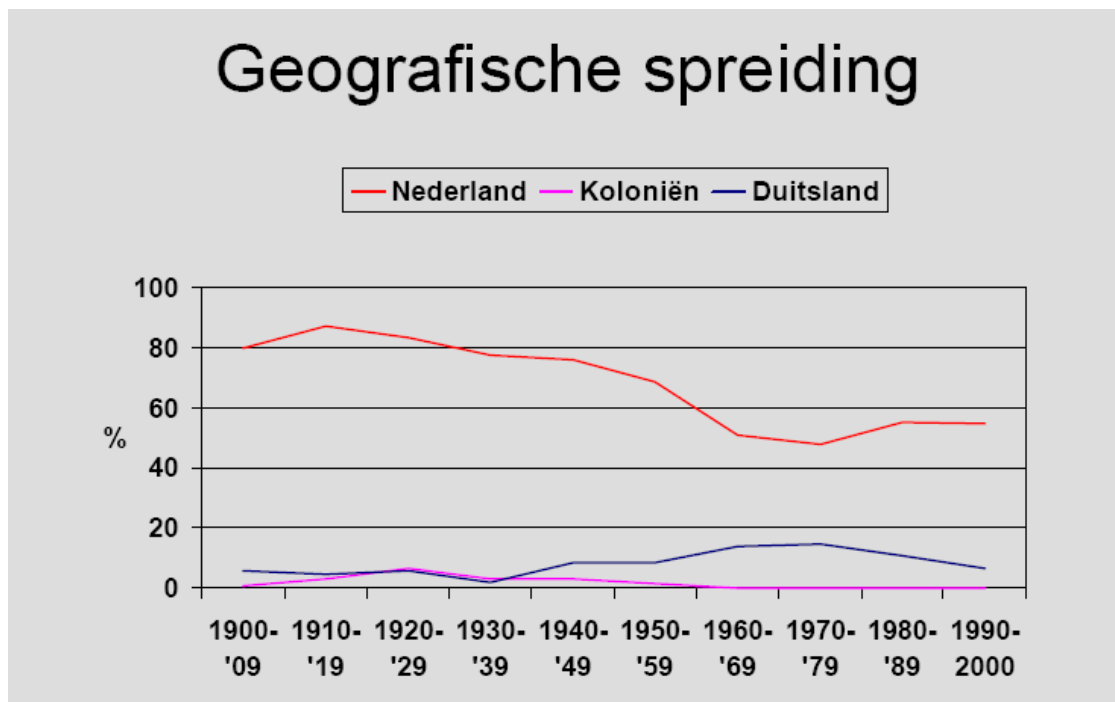
⁵⁵ F. Pijper, ‘Bericht aangaande de redactie’, *NAKG* 9 (1912), i-ii, aldaar ii.

Figuur 5. Percentages publicaties over Nederland en de Nederlandse koloniën in het *Nederlands Archief*, 1900-2000

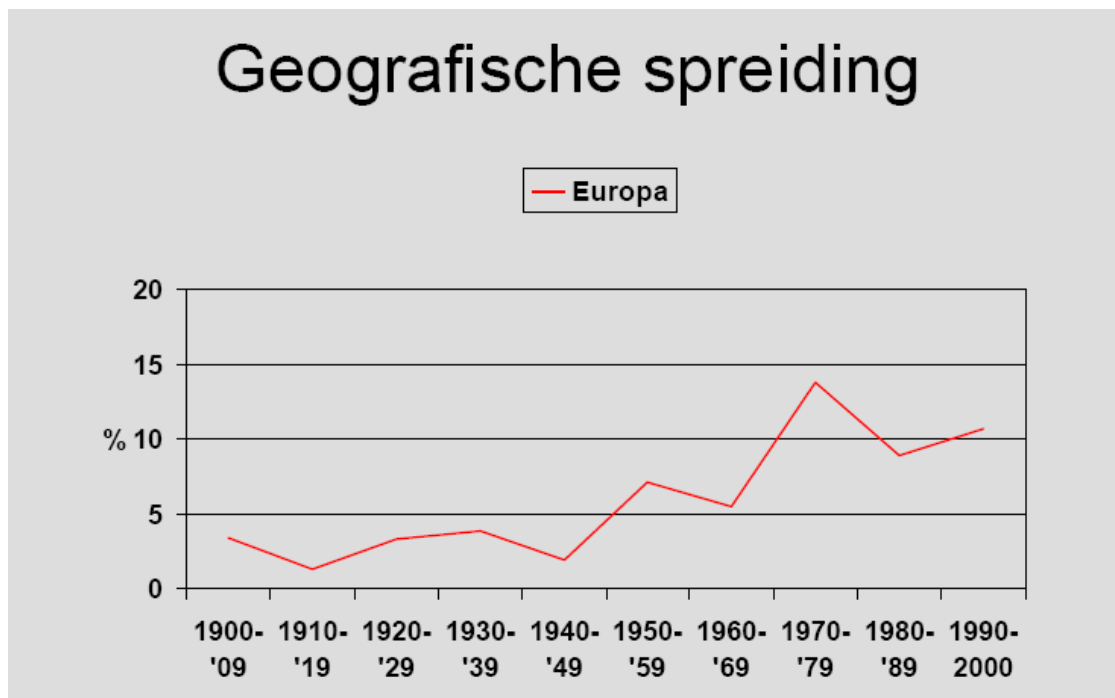
Tot halverwege de eeuw betref meer dan driekwart van alle artikelen toch nog de Nederlandse kerkgeschiedenis. Pas vanaf de jaren '60 zakte het 'aandeel Nederland' tot rond de helft, meestal daar boven. Deze cijfers stijgen nog als we de bijdragen over de Nederlandse koloniën daar bijtellen.⁵⁶ Op de tweede plaats, na de Nederlandse, stond de Duitse kerkgeschiedenis; na de Nederlandse archivalia waren de Duitse uiteraard het meest bereikbaar (Figuur 6).

⁵⁶ Het is opvallend hoe na de jaren '50 de koloniale geschiedenis weliswaar blijft bestaan, maar de aandacht daarvoor geheel wegvalt.

Figuur 6. Percentages publicaties over Nederland, de Nederlandse koloniën en Duitsland in het *Nederlands Archief*, 1900-2000

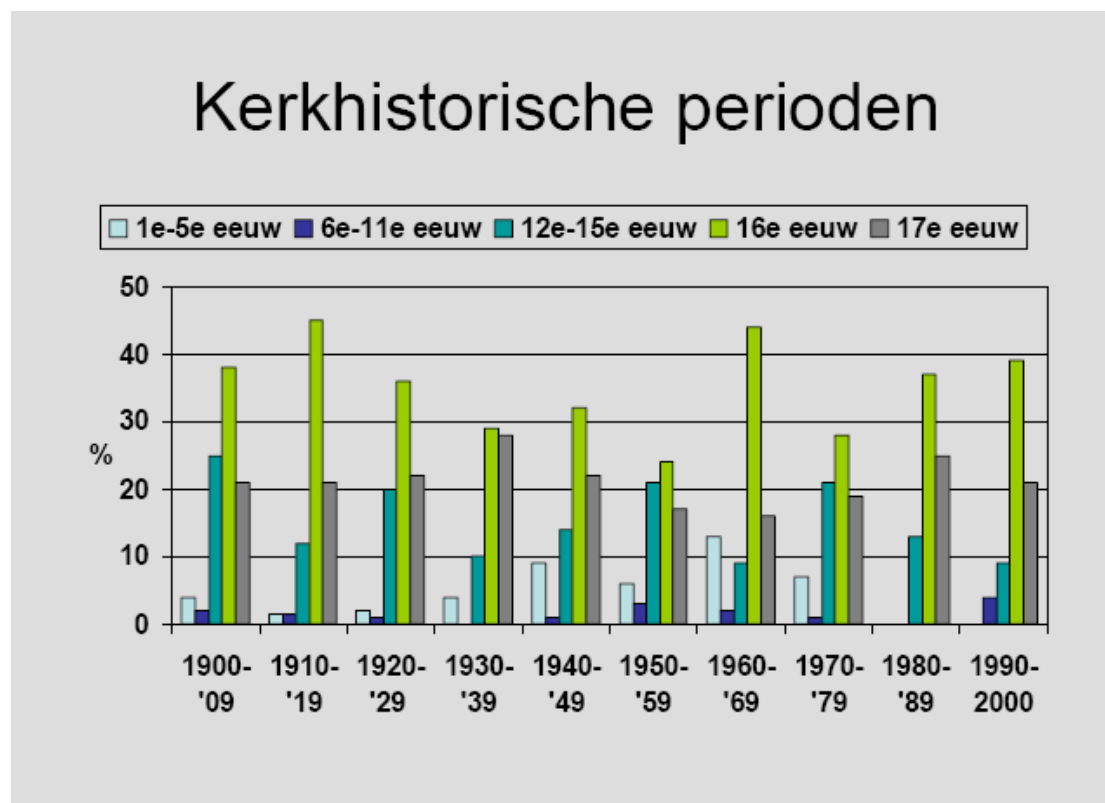
Daarna, op de derde en vier plaats, kwamen Frankrijk en Engeland, vooral vanaf de jaren '60. De aandacht voor Europa als geheel stijgt vanaf het moment dat Europa ook politiek in beeld komt, dat wil zeggen na 1960 (Figuur 7).

Figuur 7. Percentages publicaties over Europa in het *Nederlands Archief*, 1900-2000

Zuid- en Oost-Europa lagen in de twintigste eeuw steeds vrijwel buiten het gezichtsveld. Overigens betrof de aandacht voor het buitenland aanvankelijk vooral *Nederlanders* in het buitenland, in St. Petersburg of Archangelsk, in Zuid-Afrika, en de Verenigde Staten. De conclusie lijkt duidelijk: de aandacht van Nederlandse kerkhistorici in het *Archief* betrof de eeuw door vooral de eigen geschiedenis.

Even tamelijk eenzijdig lijkt het chronologische perspectief, het redactionele beleid ten spijt.⁵⁷ De volgende staafdiagrammen tonen per decennium van de twintigste eeuw het aandeel van de verschillende kerkhistorische perioden in het *Archief* (het totaal aantal artikelen per decennium, in procenten) (Figuren 8 en 9).

Figuur 8. Het aandeel van de verschillende kerkhistorische tijdvakken tot 1800 in de publicaties in het *Nederlands Archief*, 1900-2000

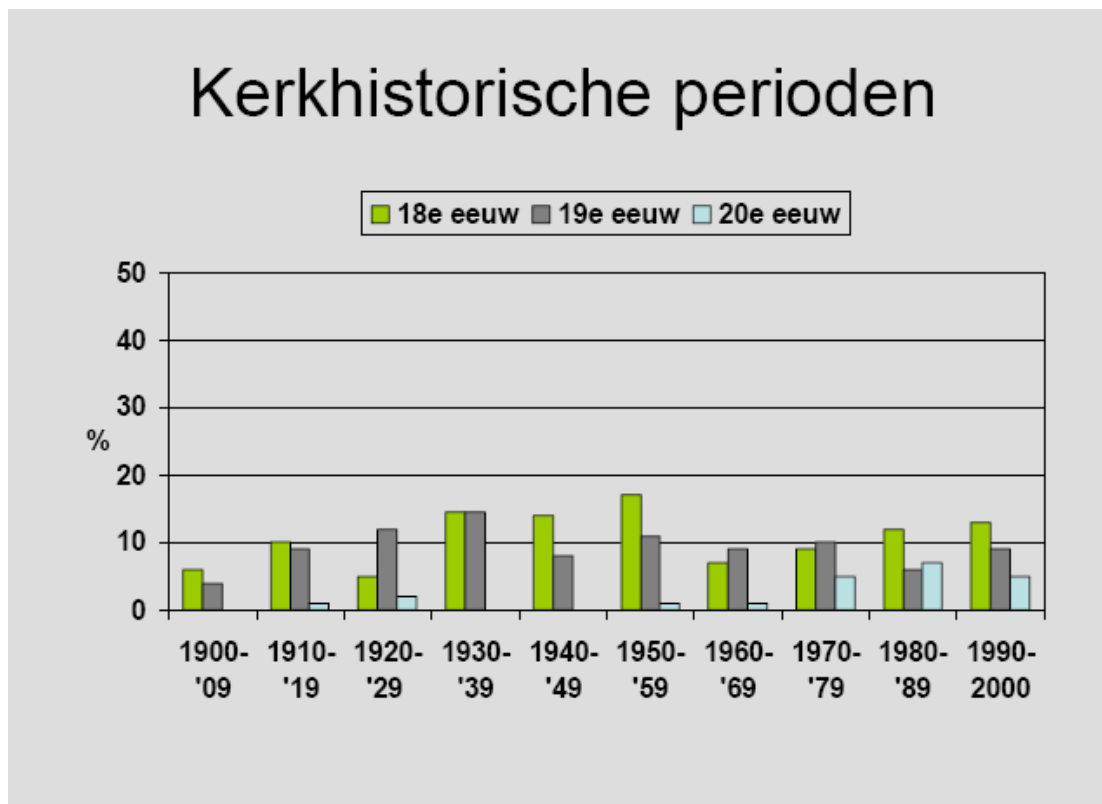
De vroege kerkgeschiedenis heeft zich nooit in uitzonderlijke aandacht verheugd; in de jaren '40, '50 en '60 is invloed van onder anderen Bakhuizen van den Brink⁵⁸ en A.J. (Oane) Visser⁵⁹ uit Groningen te zien. De vroege en hoge middeleeuwen waren weinig aantrekkelijk. De late middeleeuwen waren dat wel – denk aan Moderne devotie, vroomheidsliteratuur, renaissance en humanisme. Maar de kroon spande

⁵⁷ Vgl. J.N. Bakhuizen van den Brink, C.C. de Bruin, W.F. Dankbaar, 'Het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis begint een nieuw tijdperk van zijn thans reeds 130-jarige geschiedenis', *NAKG* 43 (1960), i-ii: "Het streven van de redactie zal er op gericht zijn om de verschillende perioden en gebieden der kerk- en dogmengeschiedenis zo gevarieerd mogelijk onder de aandacht te brengen. Dit geldt zowel de algemene als de vaderlandse en de Belgische kerkgeschiedenis, ook gewestelijke en plaatselijke, naar gelang van de ruimte."

⁵⁸ Zie boven, n. 48.

⁵⁹ Van zijn hand verschenen, tussen 1952 en 1968, zes artikelen in het *Archief*: over Synesios van Cyrene, Bonaventura en Duns Scotus, Johannes Chrysostomus, Evagrius Scholasticus, Commodianus, en derde-eeuwse soldatenmartyria.

onmiskenaar de zestiende eeuw, die van de reformatie, de gehele twintigste eeuw door. Zij werd daarin gevolgd door de zeventiende eeuw, eeuw van remonstrantisme en orthodox-gereformeerd protestantisme. De kerkgeschiedenis van de achttiende eeuw kreeg weer minder ruimte, minder bijvoorbeeld dan die van de late middeleeuwen. Die van de negentiende nog minder. Contemporaine geschiedschrijving kwam eerst tegen het einde van de eeuw op gang (Figuur 9).

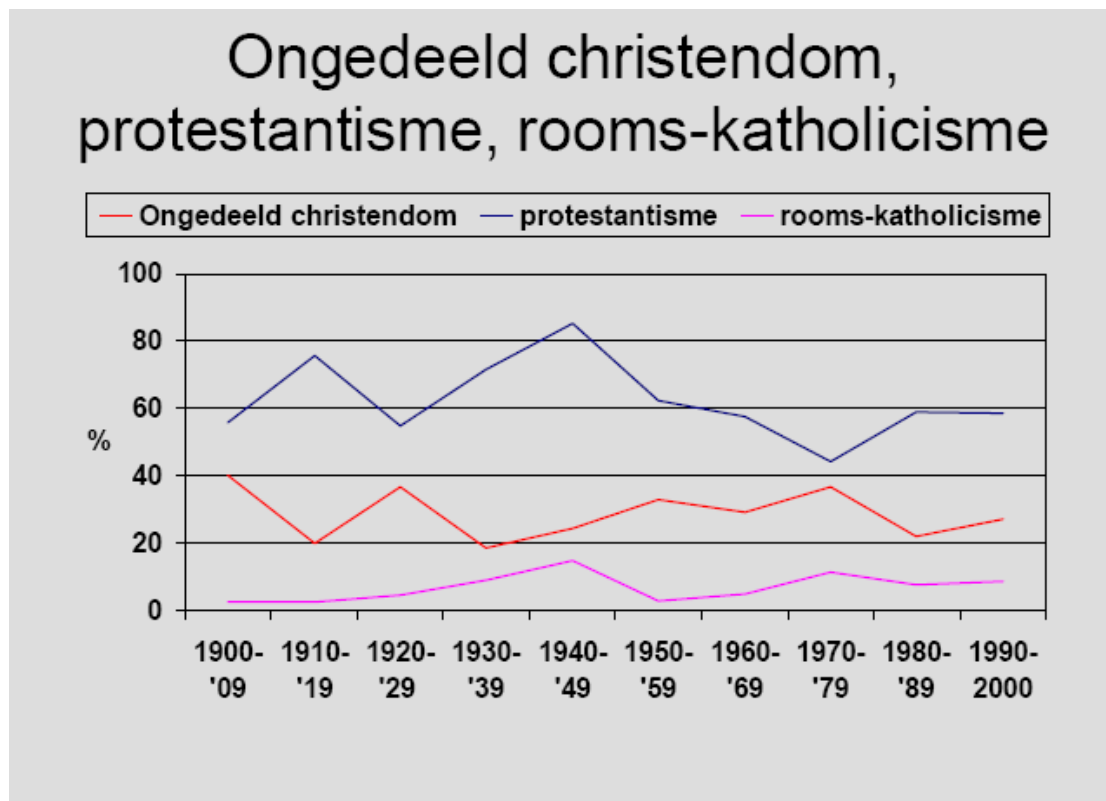

Figuur 9. Het aandeel van de achttiende, negentiende en twintigste eeuw in de publicaties in het Nederlands *Archief*, 1900-2000

Gelet op dit geografische en chronologische spectrum is het totaalbeeld duidelijk. Het twintigste-eeuwse *Archief* was sterk gericht op de Nederlandse kerkgeschiedenis van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, bovenal op het protestantisme, het gereformeerde protestantisme. In tweede instantie was de aandacht gericht op het ongedeelde westerse christendom, dat wil zeggen vòòr de zestiende eeuw en bijvoorbeeld in de negentiende en twintigste eeuw (Figuur 10). Het rooms-katholicisme had duidelijk ook zijn eigen kerhistorische periodieken.⁶⁰

⁶⁰ Zie boven, n. 7.

Figuur 10. Het aandeel van het ongedeeld westerse christendom, het protestantisme en het rooms-katholicisme in de publicaties in het *Nederlands Archief*, 1900-2000

4. Het Nederlands Archief en de algemene historiografie

De twintigste-eeuwse Nederlandse algemene historiografie weerspiegelt contemporaine sociaal-culturele ontwikkelingen als bijvoorbeeld ontzuiling, individualisering en internationalisering.⁶¹ Tegelijk documenteert zij vakmatige ontwikkelingen richting interdisciplinariteit, comparativiteit, mentaliteitsgeschiedenis, verschuivingen van institutioneel naar lokaal perspectief, van ‘van bovenaf’ naar ‘van onderop’, van geschreven naar materiële bronnen, enzovoorts. Hoe reflecteert het *Nederlands Archief* deze historiografische ontwikkelingen? Ik stip slechts enkele zaken aan.

Een duidelijk signaal van ingezette ontzuiling was de uitbreiding en ondersteuning van de redactie in jaren ‘60 met vertegenwoordigers van gereformeerde, doopsgezinde en katholieke huize.⁶² Jan van Laarhoven uit Nijmegen

⁶¹ Vgl. Janse, ‘De protestantse reformatie in de Nederlanden’ (zie boven, n. 30), p. 33 en de aldaar genoemde literatuur. Zie ook Kees Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement. Een methodologies en wijsgerig onderzoek* (Amsterdam, 1973); Ignaz B.M. Matthey en Leonard H.M. Wessels, *Historiografie. Geschiedschrijving in Nederland en België: Vademecum* (Heerlen, 2002); Jo Tollebeek, Tom Verschaefel en Leonard H.M. Wessels (red.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000*, 2 dln. (Hilversum, 2002).

⁶² Vanaf 1960 (tot 1989) verbond de redactie een kring van vaste medewerkers aan het tijdschrift, onder wie de lutheranen W.J. Kooiman en C.W. Mönnich, de gereformeerden Nauta en Augustijn, de doopsgezinden N. van der Zijpp en H.W. Meihuizen en de katholieken M. Spiertz en A.G. Weiler. Het besluit in 1966 tot verbreding van de redactie en van de kring van medewerkers “en daarbij ook samenwerking te zoeken met rooms-katholieke kerkhistorici” motiveerde de redactie pragmatisch met

was de eerste katholiek,⁶³ gevolgd door Eugène Honée (Amsterdam, Utrecht) en Jean-François Gilmont (Louvain-la-Neuve). Vooroorlogse posities ter annexatie van Moderne devotie, Erasmus en de vroege reformatie voor de eigen protestantse denominatie waren toen voorgoed verlaten. Bijdragen van en over katholieken namen toe. Een specimen van interconfessionele kerkgeschiedschrijving en van deconfessionalisering ervan vormde het uitvoerige onderzoek – na het Tweede Vaticaans Concilie – door met name Honée en Augustijn naar Rijksdagen en het katholiek-protestantse godsdienstgesprek in de *zestiende eeuw*.⁶⁴

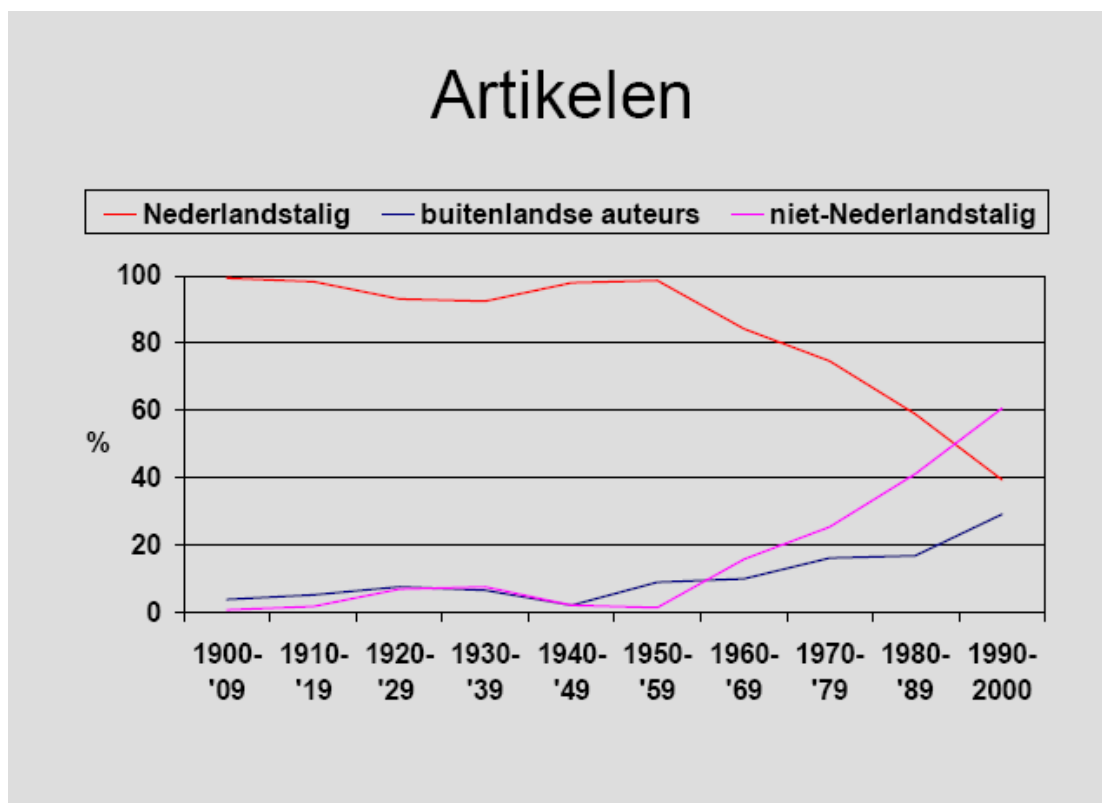
Internationalisering zette eveneens in de jaren '60 in. Buitenlandse auteurs hadden altijd al hun weg naar het *Archief* gevonden, maar in het laatste kwart van de eeuw werd hun deelname meer substantieel. Al iets eerder zette de uiteindelijke eliminatie van de Nederlandse taal uit het *Archief* in, onder gelijktijdige toename van het Duits, Frans en vooral Engels (Figuur 11).

“de verwachting dat dit de inhoud van het tijdschrift en als gevolg daarvan het aantal abonnees ten goede zal komen”; zie ‘Mededeling van de redactie’, *NAKG* 48 (1967-1968), 1.

⁶³ Redacteur van 1966 tot 1991. Over hem: Peter J.A. Nissen en J.E.A. Ackermans, ‘Jan van Laarhoven, een bewogen kerkhistoricus’, in Gian Ackermans e.a. (red.), *Kerk in beraad. Opstellen aangeboden aan prof. dr. J.C.P.A. van Laarhoven bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen* (Nijmegen, 1991), pp. 7-9; Eugène Honée, ‘In memoriam Jan van Laarhoven 1926-1995’, *NAKG* 76 (1996), 1-8, en het In memoriam door Peter Nissen in *Trajecta* 5 (1996), 177-182.

⁶⁴ Zie o.a. C. Augustijn, ‘De gesprekken tussen Bucer en Gropper tijdens het godsdienstgesprek te Worms in december 1540’, *NAKG* 47 (1965-1966), 208-230; idem, ‘Allein das heilig Evangelium. Het mandaat van het Reichsregiment 6 maart 1523’, *NAKG* 48 (1967-1968), 150-165; Eugène Honée, ‘Die Römische Kurie und der 22. Artikel der Confessio Augustana. Kardinal Lorenzo Campeggios Verhalten zur protestantischen Forderung des Laienkelches während des Augsburger Reichstages 1530’, *NAKG* 50 (1969-1970), 140-196; idem, ‘Die theologische Diskussion über den Laienkelch auf dem Augsburger Reichstag 1530. Versuch einer historischen Rekonstruktion’, *NAKG* 53 (1972-1973), 1-96; idem, ‘Zur Vorgeschichte des ersten Augsburger Reichsabschieds’, *NAKG* 54 (1973-1974), 1-63; idem, ‘Die Religionsverhandlungen der Reichstage von Nürnberg (1524), Speyer (1526) und Augsburg (1530) und die Entstehung der Idee eines Religionsgesprächs’, *NAKG/DRCH* 73 (1993), 1-30.

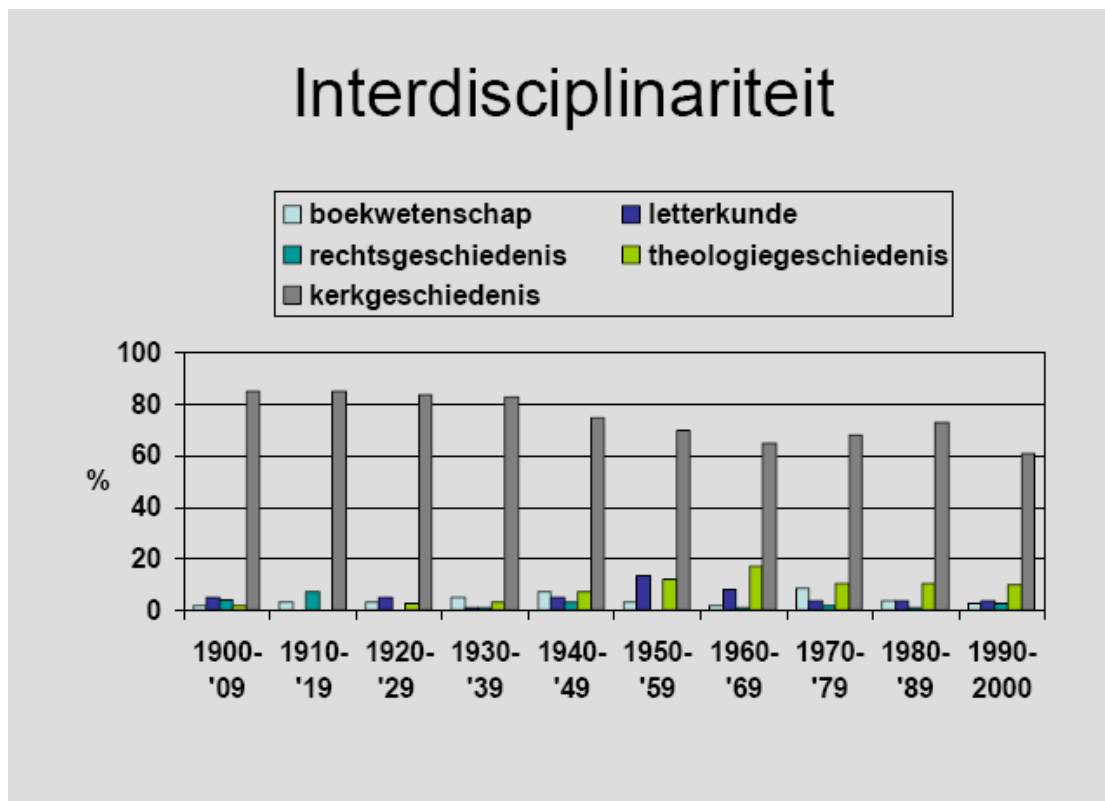
Figuur 11. Percentages Nederlands- en niet-Nederlandstalige bijdragen en bijdragen van buitenlandse auteurs aan het *Nederlands Archief*, 1900-2000.

Aan de onderste twee curven in deze grafiek valt een omslag af te lezen: tot 1960 publiceerden buitenlanders meer in het Nederlands, na 1960 publiceerden Nederlanders meer niet-Nederlandstalig. In 1986 traden buitenlandse redacteurs aan⁶⁵ en kreeg het tijdschrift de Engelse ondertitel *Dutch Review of Church History*.⁶⁶

Interdisciplinariteit was er in de twintigste eeuw in het *Archief* van meet af aan, maar altijd bescheiden. De boekwetenschap had haar aandeel, de letterkunde, de rechtsgeschiedenis, de theologiegeschiedenis; en ook, maar te gering om grafisch weer te geven: de kunstgeschiedenis, wijsbegeerte, archeologie, missiologie en religiegeschiedenis. De boventoon voerde de kerkgeschiedenis. Hoe binnen deze discipline de interdisciplinaire aanpak gestalte kreeg, is moeilijk kwantificeerbaar (Figuur 12).

⁶⁵ Olivier Fatio (Genève), Marc Lienhard (Straatsburg) en Steven E. Ozment (Cambridge, MA); in 1992 volgde Gilmont, in 1998 Alastair Hamilton (Amsterdam/Leiden). Gilmont verliet de redactie in 2000, Lienhard en Ozment volgden in 2002, Fatio in 2005.

⁶⁶ Zie boven, n. 3.

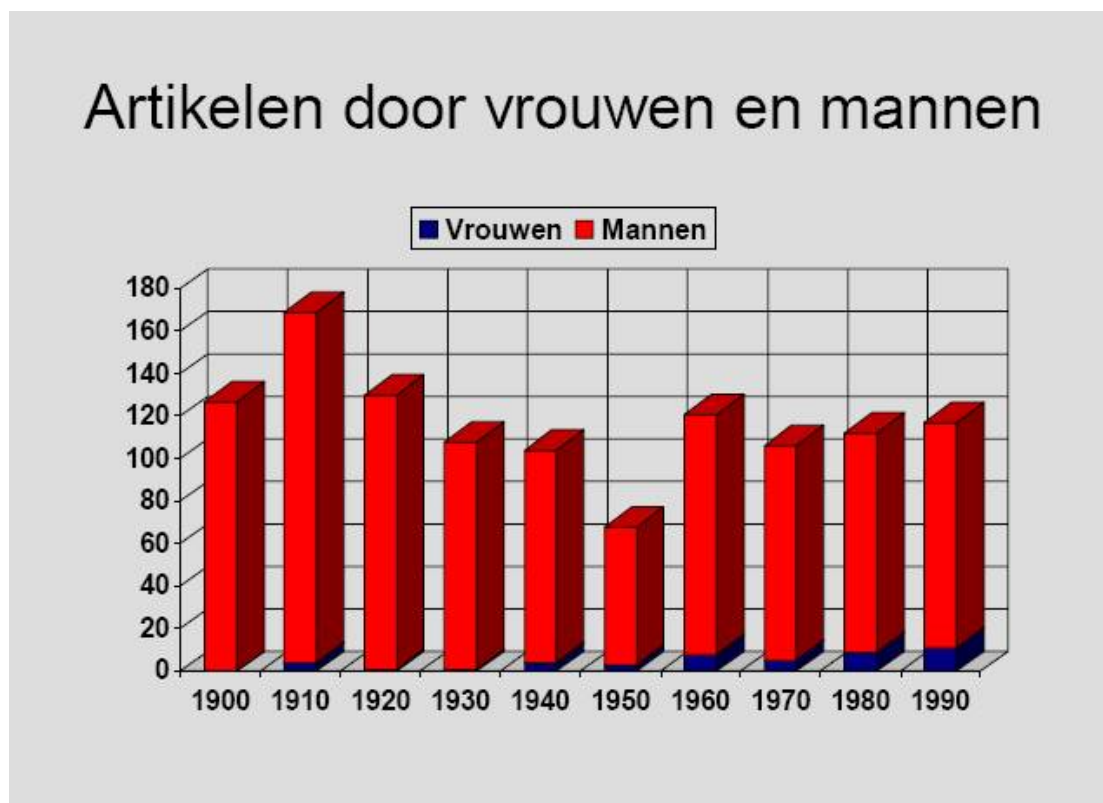
Figuur 12. Interdisciplinariteit in de bijdragen aan het *Nederlands Archief*, 1900-2000.

De genderverhoudingen waren disproportioneel. Kerkgeschiedschrijving bleef lang vooral een mannenzaak. Pas in de zestiger jaren nam het aantal vrouwelijke auteurs toe; klinkende namen waren toen Ellen Flesseman-van Leer,⁶⁷ Elisabeth Kluit,⁶⁸ Keetje Rozemond.⁶⁹ (Figuur 13).

⁶⁷ E. Flesseman-van Leer, 'The Controversy about Scripture and Tradition between Thomas More and William Tyndale', *NAKG* 43 (1960), 143-164; idem, 'The Controversy about Ecclesiology between Thomas More and William Tyndale', *NAKG* 44 (1961), 65-86.

⁶⁸ M. Elisabeth Kluit, 'Internationale invloeden in de voorgeschiedenis van het Réveil in Nederland', *NAKG* 45 (1963), 33-52.

⁶⁹ Keetje Rozemond: 'De Confessio Orthodoxa van Petrus Mogilas', *NAKG* 45 (1963), 193-207; 'Johannes Antonius Seinerus, vertaler van de Confessio Orthodoxa', *NAKG* 47 (1965-1966), 231-242; 'Nouvelle version d'une lettre traduite de Cyrille Lucar', *NAKG* 49 (1968-1969), 104-107; 'De eerste uitgave van de Belijdenis van Cyrillus Lucaris', *NAKG* 51 (1970-1971), 199-208.

Figuur 13. Artikelen door vrouwelijke en mannelijke auteurs in absolute aantallen in het *Nederlands Archief*, 1900-2000.

Artikelen óver vrouwen waren er nog veel minder dan artikelen door vrouwen. En dan betrof het religieuzen zoals Elisabeth van de Pfalz⁷⁰ en Alijt Bake⁷¹ of de zwaar-gereformeerde profetes met hysterische aanleg Zwarte Jannetje uit Veenendaal⁷²; of nationale figuren als dichteres Anna Bijns,⁷³ martelares Wendelmoet Claesdochter,⁷⁴ of vrouwelijke leden van de familie van Oranje.⁷⁵ In de jaren '60 kwam er aandacht voor de plaats van de vrouw in de gemeente (in het vroege christendom).⁷⁶ Vanaf 1980 schreven vrouwen over vrouwen. Genoemd dient hier de principiële reflectie van Jo Spaans, die signaleerde dat zelfstandig optredende vrouwen in de kerkgeschiedenis vooral daar te vinden blijken, waar de kerkelijke gezagsstructuren zwak zijn: in de eerste christelijke gemeenten, in vervolgde kerken, secten en informele kringen van opwekkingsbewegingen aan het begin van de negentiende

⁷⁰ J.H. Goslings-Lijssen, 'Uit het leven van Elisabeth van de Palz, abdis van Herford (1618-1680)', *NAKG* 28 (1936), 165-175.

⁷¹ R. Lievens, 'Alijt Bake van Utrecht', *NAKG* 42 (1958), 127-151.

⁷² C. Veltenaar, 'De z.g. secte van "Zwarte Jannetje"', *NAKG* 16 (1921), 220-230.

⁷³ J. Lindeboom, 'Anna Byns en haar invloed in kerkelijke kringen', *NAKG* 11 (1914), 324-331.

⁷⁴ J.C. van Slee, 'Wendelmoet Claesdochter van Monnikendam, 20 November 1527', *NAKG* 20 (1927), 121-156.

⁷⁵ E.J.F. Smits, 'Zinzendorf en Maria Louise van Oranje', *NAKG* 39 (1952-1953), 36-58; H.J. de Jonge, 'Comment conduire mon peuple à Dieu? Koningin Wilhelmina en de Waldenzische predikant Federico Balmas, 1912-1913', *NAKG* 78 (1998), 251-268.

⁷⁶ E.J. Jonkers, 'De Constitutiones Apostolorum over de vrouw in het Christelijk gemeenteleven', *NAKG* 49 (1968-1969), 129-134.

eeuw.⁷⁷ Overigens lijken processen van emancipatie en feminisme aan het *Archief* vrijwel te zijn voorbijgegaan.

Ik trek enkele conclusies.

1. Wie door een eeuw *Nederlands Archief* heenbladert, vindt er de eeuw zelf in terug.
2. Wie door een eeuw *Archief* heenbladert, vindt daar, met name in de eerste helft van de eeuw, ook persoonlijke oriëntaties van vooral redacteurs in terug.
3. Ondanks zijn naamswijziging aan het begin van de eeuw beschreef het *Nederlands Archief* toch vooral de eigen Nederlandse kerkgeschiedenis.
4. De aandacht was daarbij gericht op vooral de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, waarbij de eerste lang golden als voorbereiding voor het tweede.
5. De zestiende-eeuwse protestantse reformatie ging voorop in de belangstelling.
6. De voorgaande conclusies dienen door deze genuanceerd, dat zij alle in mindere mate op de periode vanaf de jaren '60 van toepassing zijn.
7. Tot de jaren '60 deelde de Nederlandse kerkgeschiedschrijving, voorzover men daarvan in het *Archief* de neerslag vindt, in de algemene verzuiling van het Nederlandse bestel.
8. De twintigste-eeuwse kerkgeschiedschrijving in het *Nederlands Archief* reflecteert in bescheiden mate de ontwikkelingen binnen de algemene historiografie. Zij is deel van het grotere geheel, maar loopt niet modieus voorop. Zij erkent het belang van interdisciplinariteit, maar kenmerkt zich als de sterke klassieke discipline die primaire bronnen bestudeert en interpreteert.
9. Tot slot: Een complementair onderzoek naar twintigste-eeuwse kerkhistorische periodieken van katholieke signatuur zal meer dan welkom zijn.⁷⁸

Zeer geachte leden van het College van Bestuur van de Vrije Universiteit Amsterdam, ik ben u zeer erkentelijk voor het feit dat u mij op de Leerstoel Kerkgeschiedenis bij de Faculteit der Godgeleerdheid hebt willen benoemen en dank u voor uw daarmee opnieuw in mij uitgesproken vertrouwen.

Mijnheer de Rector Magnificus, u dank ik voor de eer die u de Faculteit der Godgeleerdheid bewijst, door deze openbare zitting van het College van Decanen in eigen persoon te willen voorzitten. Uw betrokkenheid bij de faculteit wordt breed zeer op prijs gesteld, evenals de aanwezigheid vanmiddag van de voorzitter van het College van Bestuur.

Zeer geachte leden van het Bestuur van de Faculteit der Godgeleerdheid, u dank ik hartelijk dat u mij bij het College van Decanen en het College van Bestuur voor deze benoeming hebt willen voordragen.

Hooggeleerde Burger, beste Christoph, het is mij een uitzonderlijke eer jouw naaste collega en bij leven en welzijn over goed veertien maanden jouw opvolger te mogen zijn. Tot die tijd bezetten wij samen de ene leerstoel, in goed middeleeuws gelasiaans model: gebroederlijk naast elkaar, schouder aan schouder. Onze eerste kennismaking zeventien jaar geleden was meteen trendsettend. Jij toonde belangstelling voor een voordracht die ik hield, en je allereerste vraag aan mij – ik had de naam ‘Arnobius’ laten vallen – “Bedoelt u ‘der Jüngere’ of ‘der Ältere’?” vervulde

⁷⁷ Joke Spaans, ‘Negenenveertig Haarlemse Mirjams over het aandeel van vrouwen in de moeilijkheden rondom de Lutherse predikant Conrad Victor 1617-1620’, *NAKG* 67 (1987), 1-14.

⁷⁸ Een eerste aanzet gaven Jan Roegiers en A.Th. van Deursen ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van *Trajecta*: ‘Tien jaar Trajecta’, *Trajecta* 11 (2002), 97-112, aldaar 97-107. Ik dank deze verwijzing aan drs. E.H. (Guus) Bary.

mij met een ontzag voor je acribische eruditie dat sindsdien alleen nog maar is gegroeid. Dat eerste contact tekent onze verhouding: hartelijke belangstelling, respect, ‘ein bisschen jünger und ein bisschen älter’, en verbondenheid.

Zeer gewaardeerde leden van de Sectie Kerkgeschiedenis: in jullie geleerde midden is het ideaal vertoeven. Dank voor jullie collegialiteit: Anna, August, Aza, Frans, Frans, George, Hagit, Henk, Jan, Matthias, Mirjam, Nelly, Paul, Peter, Piet, Remco, Willemien en Wim.

Zeer gewaardeerde medewerkers van de Faculteit der Godgeleerdheid, dat ik in uw midden mijn werk, ook als decaan, mag doen, betekent voor mij een groot geluk.

Hooggeleerde Velema, dat u als intens meelevende schoonvader ook deze oratie kunt bijwonen stemt tot grote dankbaarheid.

Met eerbied gedenk ik de twee oud-redacteuren van het *Nederlands Archief* die ons dit jaar ontvallen zijn: Cornelis Augustijn, Guillaume Henri Marie Posthumus Meyjes.

Hooggeleerde Van ‘t Spijker, op een van de eerste colleges die mijn jaargang van u ontving, in 1975, stelde u: “Wie in de kerkgeschiedenis op niveau wil blijven, abonneer zich op het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*”. Voor uw advies, dat ik toen ogenblikkelijk heb opgevolgd, dank ik u wel het beste door hier op te merken: Dames en heren, dit advies blijft onverminderd van kracht.

Hooggeleerde Van der Wall, beste Ernestine: onder het vele dat ik jou als Leids collega dank, is dit niet het minste: dat jij, na tien jaar het *managing editorship* van het *Archief* te hebben behartigd, mij in het jaar 2000 vroeg het redacteurschap van je over te nemen, naast collega Hans Trapman die de continuïteit waarborgde; daarmee deed je een jongensdroom in vervulling gaan.

Waarde Buisman, beste Jan Wim, beste Goudriaan, André, de soepelheid waarmee wij de dagelijkse redactionele werkzaamheden voor het tijdschrift uitvoeren biedt nog vele perspectieven.

Waarde Van Leusen, beste Hendrik, blijktens de redactie-notulen van het *Archief* is de verhoging van het aantal abonnees een constante zorg geweest. In 1919 slaagde de redactie erin, de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen op 100 exemplaren te laten intekenen, ter verspreiding aan openbare leeszaal, gymnasia en provinciale dagbladen. Dankzij jouw grote betrokkenheid, inzet en deskundigheid als *senior editor* van Koninklijke Brill kan ik mij een dergelijke gang naar de minister besparen.

Hooggeleerde Molendijk, beste Arie, jij hebt met jouw oratie te Groningen in 2000 over de beoefening van de Kerkgeschiedenis in Nederland in de negentiende eeuw mij een inspirerend voorbeeld geleverd. Dank aan jou en uitgeverij Brill voor de bereidheid onze beide oraties als tweeluik uit te geven, bij wijze van relatiegeschenk.

Een onvergelijkelijk relatiegeschenk vormt mijn gezin. Onze oudste dochter verblijft op het zuidelijk halfrond. Onze jongste is hier vanmiddag nadrukkelijk aanwezig: zij zat aan de knoppen, hielp mij bij de voorbereiding, en maakte alle grafieken en deze powerpoint-presentatie. Fantastisch.

Mijn diepste en hoogste woord van dank aan menselijk adres geldt haar, zonder wie ik niet ben, en dankzij wie het mij een onzegbare vreugde is dat ik ben.

Dames en heren studenten, alle auteurs van de 1162 artikelen die tussen 1900 en 2000 in het *Nederlands Archief* zijn verschenen, zijn hun carrière begonnen zoals u: als student. U ziet waar dat toe leiden kan. En toch, laat niet dit op zichzelf lokkend perspectief u stimuleren in uw studie, maar laten belangstelling en enthousiasme voor wetenschap en samenleving u mogen bewegen. Die belangstelling, dat enthousiasme,

ja liefde voor het schitterende vak Kerkgeschiedenis bij u te wekken, te voeden en te doen bloeien, ik beloof u: daarvoor zal ik mij inzetten, van harte en met al wat in mijn vermogen ligt.

Ik heb gezegd.